

**EKVIVALENTI BO’LMAGAN GRAMMATIK BIRLIKLARNING
TILSHUNOSLIKDA O’RGANILISHI XUSUSIYATLARI**

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2023-21-16-21>

Arifova Umida Abdumalikovna
Xitoy tili o’qituvchisi
O’zbekiston Jahon tillari universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqola tilshunoslikda ekvivalent va ekvivalentsiz leksika masalalarini ko’rib chiqadi. Jumladan, tilshunoslarning bu dolzarb masala yuzasidan bildirgan fikrlari, tarjimashunoslikka oid o’ziga xos jihatlarini tadqiq etish xorijiy tillarini o’rganishda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda. Ikki tilni chog’ishtirish bilan u yoki bu tilning lug’at boyligi borasida to’g’ri hulosaga kelib bo’lmaydi. Sababi muayyan tushunchaga nom berish tilga ta’sir etadigan lingvistik va ekstralingvistik omillarga bog’liq bo’ladi.

Kalit so’zlar: ekvivalentlik va ekvivalentsiz leksika tushunchasi, lakuna, realiya, tasodifiy lakunalar, Transliteratsiya .

Annotation: this article deals with questions of equivalent and non-equivalent lexicon in linguistics. In particular, the opinions expressed by linguists on this topical issue, the study of specific aspects of translatability have become important in the study of foreign languages. With bilingualism, it is impossible to come to the correct huloosa regarding the vocabulary wealth of this or that language. The reason is that naming a particular concept will depend on linguistic and extralinguistic factors that affect the language.

Keywords: the concept of equivalence and non-equivalence lexicon, lacuna, realia, random lacuna, transliteration .

Tilshunoslikda so’nggi yillarda dunyo mamlakatlari bilan integratsiyalashuvi jarayonida kishilar o’rtasidagi o’zaro muloqotning milliy-madaniy xususiyatlari, umumlisoniy belgilari, madaniyatlararo muloqotda verbal va noverbal vositalarning o’ziga xos jihatlarini tadqiq etish xorijiy tillarning o’rganishning dolzarbligiga aylanib bormoqda. Shu jumladan ilm-fan va texnologiyani shiddat bilan rivojlanib borayotganligi, hayotimizga chetdan ko’plab yangi tushuncha, so’z va iboralar, tarjimashunoslikka oid yangi atamalar kirib kelishiga sabab bo’lmoqda.

Tilshunoslikda ekvivalent tushunchasi XIX asrning 60-yillarida fransuz tili tilshunosligi bilan bog’liq tushuncha sifatida qabul qilingan. Bu termin rus tarjimashunosligiga XX asr o’rtalarida A.D.Shveyser tomonidan kiritilgan bo’lib, bir

muncha murakkab termin sifatida qaraladi. Tarjimashunoslikda ekvivalent va ekvivalentsizlik darajalariga oid ishlarda tadqiqotchilarning qarashlari turlicha.¹

Masalan, V.N.Komissarovga ko'ra ekvivalent- bir nutq birligi bajaradigan funktsiyani bajara oladigan boshqa nutq birligidir. “Ekvivalent” tushunchasi, deb yozadi olim,- tarjimaning muhim xususiyatlarini ochib beradi va hozirgi tarjimashunoslikning markaziy tushunchalaridan biri hisoblanadi.² Ammo, V.Vinogradov, A.D.Shveyser, Ya.Resker, N.K.Garbovskiy, A.O.Ivanov va boshqa olimlarning ekvivalentlikka yondoshuvlari bir-biridan sal bo'lsa-da farq qiladi.

Ekvivalentlik nazariyasi tarjima jarayonida tillararo xoslashuvning eng samarali variantlarini izlab topish va tarjima faoliyatiga tadbiriq etish asosini shakllantiradi. Asliyat tili bilan tarjima tili o'rtasida o'rnatilgan munosabatlarning aksi ekvivalent munosabatlarda namoyon bo'ladi. Ekvivalentlik xususida yana shuni ta'kidlash kerakki, agar hozirgi tarjima nazariyasi haqiqatdan ham XX asr o'rtalarida paydo bo'lgan bo'lsa, uning asosiy kategoriyasi sanalgan “ekvivalentlik”ning ham u bilan bir paytda yuzaga kelganligi o'z- o'zidan anglashiladi.³

“Ekvivalentlik” terminida mujassam bo'lgan tushunchaning mazmuni, turli yo'nalishda ish olib boruvchi tadqiqotchilarning unga munosabatini aniqlash va tarjimada ekvivalentlik tushunchasiga juda yaqin turadigan boshqa bir tushuncha – adekvatlik, ishonchlilik, to'g'rilik va aniqlik tushunchalari orasidagi o'zaro munosabatni ham belgilab olishni taqozo etadi. Rus tilida ekvivalentlik atamasi o'zining lug'aviy ma'nosiga ko'ra, bir narsaning boshqasiga nisbatan teng qiymatli, teng ma'noli, teng kuchga ega, uning o'rnini to'la bosa oluvchi narsa demakdir.

Fanda ekvivalentlik haqidagi tasavvurlar bir hil bo'lmagan. Ba'zi hollarda esa bu borada tamoman qarama-qarshi tasavvurlar ham yuzaga kelgan. Masalan, S.Vlaxov “ekvivalentlik” deganda mazmun doirasida ikki tilning tegishli birliklari semantika, konnotatsiya, fo'n o'rtasida to'liq o'xshashlikni nazarda tutgan bo'lsa,⁴ R.Leviskiy esa,- “ekvivalentlik” va “adekvatlik” atamalarini bir biri o'rniga ishlatish mumkin deb hisoblaydi.⁵ V.G.Kostomarov “adekvat tarjima”ning to'laqonli tarjima, ekvivalentlikni esa tenglik birliklarining mazmun jihatidan umumiyliqi sifatida tushunilishi kerakligini aytadi.

Dunyo tilshunoslari ekvivalentlik sohasini o'rganibgina qolmay, balkim tildagi ekvivalentsiz ya'ni, muqobilsiz leksikani ham o'rganishga alohida e'tibor qaratishgan. Bu borada qarama qarshi fikrlar yuzaga kelgan.

¹ Hamidov.X., o'zbek qissa va romanlari turk tilida monografiya.-Toshkent:”EFFECT-D”, 2022.

² Komissarov V.N.Лингвистика перевода-М.: - Междун-е отношения, 1980 - С.134.

³ Hamidov.X., o'zbek qissa va romanlari turk tilida monografiya.-Toshkent:”EFFECT-D”, 2022 -S.61.

⁴ Влахов С.И.,Флорин С.П.,Непереводимые в переводе, библиотека лингвистка,издание 5- е. – Москва, Р.Валент, 2021.С.8.

⁵ Левицкая Т.Р. Проблема перевода.-М.: Международные отношения, 1976. – С.3.

Rus tishunoslari Kostomarov.V.,Bazylev.V.N. larning ta’kidlashicha, ekvivalenti bo’lmagan so’zning lug’at qatlamini hech qanday xorijiy til leksik tushunchalari bilan taqqoslab bo’lmaydigan so’zlar deb belgilaydi.⁶

Chet tillariga ekvivalent bo’lmagan so’zlarni olishimiz mumkin, chunki har qanday til chet el madaniyatining voqealilarini bildiruvchi leksik birliklar qatlamiga muhtoj. “Kerakli so’zlar” boshqa tillarga o’zlashtirilgan.

Biroq voqelik va istorizm turkumiga kirmaydigan ko’pgina so’zlarning boshqa tillarda ham to’liq ekvivalenti yo’q. Bu denotativ yoki konnotativ semantikadagi farqlarga bog’liq. Masalan, ruscha qiz va qiz otlari, bir tomondan, ularning inglizcha ekvivalenti qiz, ikkinchi tomondan, ma’no doirasiga ko’ra farqlanadi. Teskari misol: rus tilidagi ikkita inglizcha so’zlar bank "daryo qirg’og’i" va qirg’oq "dengiz qirg’og’i" bir so’zga mos keladi. Bu nafaqat otlarni qamrab oladi: masalan, rus tili rang spektrida ikkita rangni ajratib turadi - ko’k va ko’k, ikkala belgi esa milliy tilning bir qismidir. Dunyoning boshqa ko’plab tillarida ular bitta so’zga mos keladi (masalan, ingliz ko’k, frantsuz bleu /-e).

Ma’noning hissiy-baholovchi komponenti farqlanadi, masalan, rus tilidagi quyosh ot va tojikcha bir xil ma’noga ega oftob so’zi farqlanadi: yilning muhim qismini jazirama quyosh ostida yashaydigan tojiklar buni nafaqat shunday deb qabul qiladilar. Orzu qilingan, hayotga olib keladigan, lekin ayni paytda dushman, shafqatsiz degan ma’nolarda qo’llanilgan.⁷ Har bir so’z zamonaviy semantikaga uning qo’llanish tarixini, kontekstini va ushbu tilda so’zlashuvchi xalqlarning dunyoqarashi va madaniyatida alohida o’rin tutadi. Shunday qilib, his-tuyg’ularning nomlari turli tillarda o’ziga xos semantika va konnotatsiyalarga ega. Ruscha melanxolik so’zining Evropa tillarida to’liq ekvivalenti yo’q: masalan, shunga o’xshash psixologik holatlar uchun inglizcha nomlarning har biri faqat taxminan uning ma’nosi va madaniy kelib chiqishini bildiradi.

Alohida muammo - bu frazeologiyaning, birinchi navbatda, idiomalar toifasining tarjima qilinishi, chunki ular o’zlarining majoziy semantikasida madaniy xususiyatlar, dunyoqarash xususiyatlari va ona tilida so’zlashuvchilarning qadriyat yo’nalishlarida jamlangan.⁸

Aksariyat tadqiqotlarda lakunarlikni tilda leksemalashtirilmagan so’zga ikkinchi tilda so’z birikmasining muvofiq kelishi deb tushuntiriladi. Bizningcha, har doim ham biror tilda so’z bilan ifodalab bo’lmaydigan har qanday tushunchani so’z birikmasi orqali berib bo’lmaydi, chunonchi, lakunarlikni yuzaga keltiruvchi tushunchalar turli vositalar yordamida ifodalanishi mumkin.⁹

I.A.Sternin, Z.D.Popova, M.A.Sterninalar o’z ishlarida lacunar birlik birikmasini ekvivalenti bo’lmagan birlik ifodasi bilan beradilar. “Ekvivalenti bo’lmagan birlik – bir tilda mavjud bo’lgan, biroq ikkinchi tilde uchramaydigan

⁶ Kostomarov.V.,1983,C.56.

⁷ Mechkovskaya N.B. Ijtimoiy tilshunoslik. - M., 2000.

⁸ Telia V.N. Rus frazeologiyasi: semantik, pragmatik va lingvomadaniy jihatlar. - M., 1996 yil.

⁹ Ismatullayeva.N.Xitoy va o’zbek tillarida lakunalar.: Nodirabegim nashriyoti,2021.

birlikdir. Lakuna – bu bir tilda mavjud bo’lmagan birlikning boshqa bir tilda mavjud bo’lishidir. Ekvivalenti bo’lmagan birlik va lakunalar doim juftlikda namoyon bo’ladi. Agar bir tilde lakuna mavjud bo’lsa, chog’ishtirilayotgan tilda ekvivalentsiz birlik mavjud bo’ladi yoki aksincha.¹⁰ Masalan, xitoy tilida 零食 *lingshi* (so’zma so’z “nol yemak” deb tarjima qilinib, qorinni to’ydirish maqsadida emas, balki ermak uchun iste’mol qilinadigan mahsulotlar. Masalan, pista, yong’oq, qarsildoq, kartoshka va b.) degan so’z bo’lib, rus tili uchun bu lakuna, xitoy tili uchun rus tili fonidagi ekvivalentsiz birlik hisoblanadi.¹¹

Xitoy tilshunoslari lakunalar misolida ekvivalentsiz leksikani turli hil ta’riflar berishgan. Masalan, xitoyshunos olim Hu Wen Zhong lakunalarni quyidagicha tariflaydi: Madaniyat va tildagi tafovutlar sababli, bir tilda mavjud so’z uchun boshqa tilda ekvivalent yoki muqobil so’z bo’lmasligi mumkin. Bunday hodisani leksik bo’shliq deb atagan. Nomuqobillik hodisasini tahlil qilgan yana bir xitoylik tilshunos Zhang De Xing o’z maqolasida turli madaniyatlarda tafovutlarning o’xshash tomonlariga nisbatan ko’pligi, ilmiy terminologiyani kam uchrashi, shuningdek, xitoy va ingliz tillaridagi leksik ma’nolarning noekvivalentlik, nomuqobillik jihatlarini qayd etadi.¹²

Ekvivalent bo’lmagan grammatik birliklar maxsus grammatik tarjima muammolari sifatida mavjud. Biroq tarjima nazariyasiga oid aksariyat zamonaviy nazariy ishlar va qo’llanmalarda grammatik muammolar umuman yoritilgan emas. Buning sababi, tarjimon bir tilning grammatik ma’nolarini boshqa til yordamida ifodalashda hech qanday qiyinchilik tug’dirmaydi. Agar ular paydo bo’lsa, g’alati darajada, bu qiyinchiliklar kichikdir. Gap shundaki, har qanday tilning grammatik tuzilishi u yoki bu tarzda mantiqiy aloqalar tizimini aks ettiradi, ular yordamida biz atrofimizdagi olamni idrok qilamiz va tasvirlaymiz. Ushbu mantiqiy aloqalar tizimi universaldir va tilning o’ziga xos xususiyatlariga bog’liq emas. Ekvivalent bo’lmagan grammatik birliklar maxsus grammatik tarjima muammolari sifatida mavjud. Biroq tarjima nazariyasiga oid aksariyat zamonaviy nazariy ishlar va qo’llanmalarda grammatik muammolar umuman yoritilgan emas. Buning sababi, tarjimon bir tilning grammatik ma’nolarini boshqa til yordamida ifodalashda hech qanday qiyinchilik tug’dirmaydi.¹³ Bularning barchasi bilan grammatika sohasida lingvistik kompetentsiya emas, balki tarjima sohasida yotadi va tarjima qarorlarini talab qiladigan alohida holatlar mavjud. Ushbu turdagi muammolar o’rganilgan tilda berilgan grammatik ma’no mavjud bo’lmagan (aniq bo’lmagan) hollarda paydo bo’ladi, ya’ni. tarjimada ekvivalent bo’lmagan grammatik birlikdir.

O’rganilayotgan tilda tegishli leksik ekvivalentiga ega bo’lmagan manba tilning leksik birliklari ekvivalent bo’lmagan lug’at deyiladi. Asl tilning leksik

¹⁰ O’sha manba.C.12.

¹¹ Стернин И.А., Попова З.Д., Стернина М.А. Лакуна и концепты. Сборник научных трудов – Благовещенск : Изд-во БГПУ, 2003. – С.206.

¹² Ismatullayeva.N.Xitoy va o‘zbek tillarida lakunalar.: Nodirabegim nashriyoti, 2021.C. 13.

¹³ O’sha manba.C.13.

birligining ekvivalent emasligi deganda uning o'rganilayotgan tilning leksik tizimida o'xshashi yo'qligi, ya'ni bunday "tayyor so'z" yoki olinishi mumkin bo'lgan barqaror iboraning mavjudligi tushuniladi. tarjimada o'z o'rnida almashtirilgan.

Ekvivalent bo'lmagan lug'at - bu tillardan birining "boshqa tilning leksik birliklari orasida na to'liq, na qisman ekvivalenti bo'lmagan" leksik birliklaridir.¹⁴

L.S.Barxudarov leksik birliklarni ekvivalent bo'lmagan lug'at sifatida uchta katta toifaga ajratadi.

Realiya – boshqa tilda so'zlashuvchi kishilarning amaliy tajribasida mavjud bo'lmagan narsa, tushuncha va vaziyatlarni bildiruvchi so'zlar, masalan, milliy oshxona taomlari, xalq kiyimlarining turlari, ya'ni moddiy va ma'naviy madaniyat ob'ektlari nomlari kiradi.

Tasodifiy lakuna - boshqa tilning leksik tarkibida biron bir sababga ko'ra mos kelmaydigan tillardan birining leksik birliklaridir. Bularning barchasi bilan grammatika sohasida lingvistik kompetentsiya emas, balki tarjima sohasida yotadi va tarjima qarorlarini talab qiladigan alohida holatlar mavjud. Ushbu turdagi muammolar o'rganilgan tilda berilgan grammatik ma'no mavjud bo'lmagan (aniq bo'lmagan) hollarda paydo bo'ladi, ya'ni. tarjimada ekvivalent bo'lmagan grammatik birlikdir. Masalan, rus tilida artikl kabi nutqning bunday qismi yo'q va odatda ingliz tilidan rus tiliga tarjima qilishda ma'noni ochishga murojaat qilish shart emas.

Transliteratsiya - bu chet tilidagi so'zni o'zlashtirish bo'lib, u so'ngra maqsadli tilning harflari bilan yozma ravishda tasvirlanadi va og'zaki nutqda maqsad tilining talaffuz qobiliyatiga qarab talaffuz qilinadi. Transliteratsiya atamaning asl tilda tanishligiga mos keladigan leksik qisqalikni saqlab qolish va shu bilan birga, aytilgan narsa yoki tushunchaning o'ziga xosligini ta'kidlash muhim bo'lganda zarur bo'ladi.

Transliteratsiyaning ekvivalent bo'lmagan lug'atni tarjima qilish usuli sifatida afzalligi uning ishonchliligidir. Yangi, notanish va hali yetarlicha o'rganilmagan hodisani bildiruvchi so'zni transliteratsiya qilish orqali tarjimon mohiyatan uning faqat "tovush qobig'ini" yetkazadi. So'zning mazmun tomoni faqat kontekst orqali ochiladi. Shunday qilib, tarjimon yangi tushunchani talqin qilishdan, shuningdek, noto'g'ri talqin qilish xavfidan qochadi.

Hulosa qilib aytganda, har qanday tilning grammatik tuzilishi u yoki bu tarzda mantiqiy aloqalar tizimini aks ettiradi, ular yordamida biz atrofimizdagi olamni idrok qilamiz va tasvirlaymiz. Ushbu mantiqiy aloqalar tizimi universaldir va tilning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq emas. Ekvivalent bo'lmagan grammatik birliklar maxsus grammatik tarjima muammolari sifatida mavjud. Biroq tarjima nazariyasiga oid aksariyat zamonaviy nazariy ishlar va qo'llanmalarda grammatik muammolar

¹⁴ Barxudarov.L.S. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. Изд.4-е. – Москва.: Изд-во ЛКИ, 2013.

umuman yoritilmagan. Buning sababi, tarjimon bir tilning grammatik ma'nolarini boshqa til yordamida ifodalashda hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hamidov.X., o'zbek qissa va romanlari turk tilida monografiya.- Toshkent:"EFFECT-D".,2022. 2.
2. Komissarov V.N.Лингвистика перевода-М.: - Междун-е отношения, 1980.
3. Hamidov.X., o'zbek qissa va romanlari turk tilida monografiya.- Toshkent:"EFFECT-D".,2022 .
4. Влахов С.И,Флорин С.П.,Непереводимые в переводе, библиотека лингвистка,издание 5- е. – Москва, Р.Валент, 2021.
5. Левицкая Т.Р. Проблема перевода.-М.: Международные отношения, 1976.
6. Mechkovskaya N.B. Ijtimoiy tilshunoslik. - M., 2000.
7. Telia V.N. Rus frazeologiyasi: semantik, pragmatik va lingvomadaniy jihatlar. - M., 1996 yil.
8. Ismatullayeva.N.Xitoy va o'zbek tillarida lakunalar.: Nodirabegim nashriyoti,2021.
9. Стернин И.А.,Попова З.Д., Стернина М.А. Лакуна и концепты.Сборник научных трудов – Благовещенск : Изд-во БГПУ,2003.
10. Varxudarov.L.S. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. Изд.4-е. – Москва.: Изд-во ЛКИ, 2013

Internet saytlar:

11. <http://www.google scholar.nonecivalent lexic>.